नेपालमा राजनीतिक महिला आन्दोलन

विश्लेषणात्मक अध्ययन

(वि.सं. २०४७–२०६०)

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत राजनीतिशास्त्र केन्द्रीय विभागमा विद्यावारिधि उपाधिका लागि प्रस्तुत

शोधप्रबन्ध

शोधकर्ता

शिवमाया तुम्बाहाङ्फे

राजनीतिशास्त्र केन्द्रीय विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

कीर्तिपुर, काठमाडौं

२०६३

शोध निर्देशकको मन्तव्य

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत राजनीतिशास्त्र केन्द्रीय विभागका विद्यार्थी शिवमाया तुम्बाहाङ्फेले 'नेपालमा राजनीतिक महिला आन्दोलन-विश्लेषणात्मक अध्ययन (वि.सं.२०४७-२०६०)' शीर्षकको शोधप्रबन्ध मेरो निर्देशनमा तयार पार्नुभएको हो । निकै मेहनतपूर्वक तयार गरिएको यस शोधकार्यबाट म सन्तुष्ट छु र यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

मिति २०६३

....

प्रा.डा. रामकुमार दाहाल
शोधनिर्देशक
राजनीतिशास्त्र केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्व विद्यालय
कीर्तिपुर

मिति :- २०६३/...../.....

श्रीमान् डिनज्यू
मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय
डिन कार्यालय कीर्तिपुर ।

विषय :– शोधप्रबन्ध सिफारिस गरिएको ।

यस सङ्काय अन्तर्गत राजनीतिशास्त्र केन्द्रीय विभागमा नेपालमा राजनीतिक महिला आन्दोलन-विश्लेषणात्मक अध्ययन (वि.सं. २०४७-२०६०) शीर्षकको शिवमाया तुम्बाहाङ्फेद्वारा प्रस्तुत शोधप्रबन्धलाई राजनीतिशास्त्रमा विद्यावारिधि उपाधिका निम्ति सिफारिस गर्दछु ।

....
प्रा.डा. रामकुमार दाहाल
शोधनिर्देशक

शोध निर्देशक तथा शोध विशेषज्ञको स्वीकृतिपत्र

हाम्रो निर्देशनमा श्री शिवमाया तुम्बाहाङ्फेद्वारा **"नेपालमा राजनीतिक महिला आन्दोलन-विश्लेषणात्मक अध्ययन** (**वि.सं. २०४७-२०६०**)" शीर्षकको शोधप्रबन्ध तयार पारिएको हो । हामी प्रस्तुत शोधप्रबन्धलाई अन्तिम परिक्षणको लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत राजनीतिशास्त्रमा विद्यावारिधि उपाधिका निम्ति सिफारिस गर्दछौं ।

…………………… ……………………… ……………………

प्रा.डा. रामकुमार दाहाल प्रा.डा. त्रिभुवननाथ जयसवाल प्रा.डा. सुशीलराज पाण्डे

शोध निर्देशक शोध विशेषज्ञ शोध विशेषज्ञ

मिति २०६३/ /

धन्यवाद ज्ञापन

राजनीतिशास्त्र विषयमा त्रिभुवन विश्वविद्यालयको विद्यावारिधि उपाधिको प्रयोजनका निम्ति नेपालमा राजनीतिक महिला आन्दोलन-विश्लेषणात्मक अध्ययन (वि.सं. २०४७-२०६०) को बारेमा खोज गर्ने उद्देश्यले तयार पारिएको यस शोधप्रबन्धलाई पूर्णता प्रदान गर्न विविध रूपले सहयोग गर्नुहुने सबै महानुभाव, सङ्घ-संस्थाप्रति कृतज्ञता प्रकट गर्न चाहन्छु ।

यो शोधप्रबन्ध तयार गर्ने कार्यमा आफ्नो अमूल्य समय प्रदान गरी मार्गनिर्देशन गर्दै अमूल्य सुझाव एवम् सहयोग दिनुहुने साथै छनौट गरिएको विषयमा प्रेरणा प्रदान गरी यसलाई पूर्णता प्रदान गर्न निर्देशन गरिदिनु भएकामा म आदरणीय गुरु प्रा.डा. रामकुमार दाहाल एवम् शोध विशेषज्ञद्वय प्रा.डा. त्रिभुवननाथ जयसवाल, प्रा.डा.सुशिलराज पाण्डेज्यूप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । यसका साथै आफ्ना अमुल्य सुझाव एवम् सल्लाह दिनुहुने सहायकडिन डा. शिशिर सुब्बाज्यूप्रति पनि हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

समाजको सबै पक्षमा महिलाको सहभागिता अनिवार्य हुन्छ भन्ने कुराको महसुस गरी विश्वका महिलाहरूले महिला समानता एवम् मुक्तिको आवाज बुलन्द गर्दै महिला आन्दोलनलाई महिला सरोकारका विभिन्न विषयसँग जोड्दै अगाडि बढिरहेका छन् । यही सन्दर्भमा नेपाली महिलाहरू आफ्ना आधिकारका सवाललाई उठाउँदै आन्दोलनमा लागिरहेका छन् । नेपालमा महिला आन्दोलन महिलाहरूको सामाजिक मान-मर्यादासँग गाँसिएका सामन्ती कुरीति, कुसंस्कार, स्वास्थ्य, मताधिकार, शिक्षा आदिबाट उठाउँदै आर्थिक, राजनीतिक, सामाजिक, कानुनी, सञ्चार, पितृसत्तात्मक प्रवृत्तिबाट हुने असमानता एवम् दमनको विरोध गर्दै सबै क्षेत्रमा समान महिला सहभागिताको लागि आन्दोलनलाई अगाडी बढाउदै यस अवस्थामा आइपुगेका छन् । महिलाहरूले गरेका यिनै महत्वपूर्ण कार्यहरूलाई जनसमक्ष उजागर गर्ने उद्देश्यले महिलाहरुद्धारा गरिएका आन्दोलन मध्ये राजनीतिक महिला आन्दोलनलाई मात्र समेटी *नेपालमा राजनीतिक महिला आन्दोलन-विश्लेषणात्मक अध्ययन (वि.सं. २०४७-२०६०)* शीर्षक छनौट गरी शोधप्रबन्ध तयार गरेको हुँ ।

शोधप्रबन्ध तयार गर्ने क्रममा आ-आफ्नो व्यस्तताका बाबजुद पनि समय उपलब्ध गराई अन्तर्वार्ता दिई यस विषयलाई बढी तथ्यमूलक बनाउन आफूले भोगेका, अनुभव गरेका कुराहरूको जानकारी दिनुहुने विशिष्ट व्यक्तित्वहरू साधना अधिकारी, सहाना प्रधान, शान्ता मानवी, शशी श्रेष्ठ, गोमा देवकोटा, कमला थापा, विद्यादेवी भण्डारी, थममाया थापा, डा. मिना आचार्य, प्रा.डा. शान्ता थपलिया, बन्दना राणा, प्रा. मीरा मिश्र, मालती सुब्बा, अष्टलक्ष्मी शाक्य तथा नेकपा (एमाले)का महासचिव माधवकुमार नेपाल र वि.सं. २००७ सालको प्रजातान्त्रिक आन्दोलनमा महत्त्वपूर्ण योगदान गर्नेहरू मध्येका एक योद्धा हिमालयश्वरानन्द वैद्यप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

मेरो प्राथमिक शिक्षादेखि विश्वविद्यालयसम्मको अध्ययनका निम्ति आर्थिक व्ययभार बहन गर्दै सधैं प्रेरणा प्रदान गर्ने मेरा आदरणीय बाबा-भू.पू. गभर्नर स्व. ललित बहादुर तुम्बाहाङ्फे, आमा-स्व. जयमति तुम्बाहाङ्फे, दाजुहरू- अभय, विजय, खगेन्द्र र भाइ लक्ष्मण सबैप्रति ऋणी छु । यसका साथै यो शोधप्रबन्ध तयार गर्नका निम्ति हौसला प्रदान गर्दै आवश्यक परिवेश सिर्जना गरी आर्थिक व्ययभार बहन गरिदिनुहुने पति घनेन्द्र जिमीप्रति पनि म आभारी छु ।

अन्त्यमा प्रस्तुत शोधप्रबन्धको भाषा शुद्धाशुद्धि हेरी सहयोग गरिदिनु हुने साहित्यकार नरनाथ लुइँटेलप्रति म आभारी छु । शोधप्रबन्धलाई कम्प्युटर विन्यास गरी यथासमयमा उपलब्ध गराइदिने बुद्धरत्न महर्जनप्रति पनि धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु ।

शोधकर्ता

मिति २०६३

शिवमाया तुम्बाहाङ्फे

विषय सूची

पृष्ठ

अध्याय- एक
परिचय

१.१ परिचय तथा पृष्ठभूमि १
१.२ अध्ययनको महत्व र औचित्य ३
१.३ समस्याको कथन ४
१.४ अध्ययनको उद्देश्य ५
१.५ अध्ययनको सीमा ५
१.६ अध्ययनको प्रारूप ५

अध्याय- दुई
पूर्व कृतिको समीक्षा ९

अध्याय- तीन
शोध पद्दति

३.१ पृष्ठभूमि ४२
३.२. तथ्याङ्क सङ्कलन विधि ४२
३.२. (क) प्राथमिक स्रोत ४२
३.२. (क) १. अन्तर्वार्ता विधि ४३
३.२. (ख) द्धितिय स्रोत ४५
३.२. (ख) १. पुस्तकालय विधि ४५
३.३. नमुना छनोट क्षेत्र ४६
३.४. तथ्याङ्क विश्लेषण विधि ४६

अध्याय- चार
महिला आन्दोलन

४.१ राजनीतिक महिला आन्दोलनको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि ४७
४.२ विश्वमा महिला आन्दोलन ५०
४.३ अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा भएका महिलासम्बन्धी कामहरू ६८
४.४ महिला आन्दोलन र संयुक्त राष्ट्र सङ्घ ७७
४.५ विश्वमा देखापरेका महिलावादी सिद्धान्तहरू ८२
४.५.१ विज्ञानको महिलावादी आलोचना ८२

४.५.२ समाजशास्त्रीय सिद्धान्तमाथि महिलावादी आलोचना ८४
४.५.३ समकालीन महिलावादी सिद्धान्तहरू ८५
४.५.३.१ लैङ्गिक फरकको उपागम ८६
क) जैविक व्याख्या
ख) संस्थागत व्याख्या
ग) सामाजिक मनोवैज्ञानिक व्याख्या
४.५.३.२ लैङ्गिक असमानताका उपागम ९१
क) उदार महिलावाद
ख) मार्क्सवादी महिलावाद
४.५.३.३ लैङ्गिक दमनको उपागम १०३
क) मनोविश्लेषक महिलावाद
ख) आमूल महिलावाद
ग) समाजवादी महिलावाद
४.५.३.४ महिलावादी तेस्रो धार १११

अध्याय- पाँच
नेपालको राजनीतिक महिला आन्दोलनको विकास

५.१ नेपालको राजनीतिक महिला आन्दोलनको पृष्ठभूमि ११४
५.२ महिला सङ्गठनको स्थापना र विकास १३१
५.३ नेपाली महिला आन्दोलनको विकास १४०
५.४ नेपालको राजनीतिक आन्दोलन र महिला १४६
५.५ महिला सङ्घठनहरूका विभिन्न गतिविधिहरू १४९

अध्याय- छ
नेपालको राजनीतिक महिला आन्दोलन (२०४७-२०६०)

६.१ ऐतिहासिक पृष्ठभूमि १६२
६.२ विभिन्न आन्दोलनमा महिलाहरूको भूमिका १६५
६.३ नेपालका राजनीतिक पार्टीहरूमा महिला सहभागिताको सवाल १९९
६.४ नेपाली महिला आन्दोलनका समस्या २१०
६.५ नेपाली महिला आन्दोलनको दायरा २१८
६.६ महिला आन्दोलनका कार्यक्रमहरु २२३
६.७ सरकारी पक्षबाट भएका प्रयास र महिला सवाल २२५

अध्याय- सात
नेपालको राज्य सञ्चालनमा महिला सहभागिता

७.१ पृष्ठभूमि २३५
७.२ राजनीतिमा महिला सहभागिता २३५
७.३ प्रशासनिक क्षेत्रमा महिला सहभागिता २४३
७.४ महिलाहरूको सामाजिक अवस्था २४६
७.५ नेपाली महिला र सञ्चार माध्यम २४९
७.६ नेपालको न्यायिक क्षेत्रमा महिला २५३

७.७ महिला आन्दोलन र आरक्षणको सवाल २५७

अध्याय- आठ

सारांश, निष्कर्ष र सुझाव

८.१ सारांश २६०
८.२ निष्कर्ष २७३
८.३ सुझाव २७९

अनुसूचीहरू

अनुसूची– १. प्रश्नावलीहरु २८३
अनुसूची– २. वि.सं. १९७४ मा स्थापित महिला समितिका पदाधिकारीहरू २८६
अनुसूची– ३. अनेमसङ्घ अभियान २८७
अनुसूची– ४. अखिल नेपाल महिला सङ्घको विधान २९३
अनुसूची– ५. अनेमसङ्घ के.स.द्वारा संविधान सुझाव आयोगलाई प्रस्तुत गरिएका सुझावहरू ३०२
अनुसूची– ६. राष्ट्रिय महिला आयोग- कार्यक्रमको प्राथमिकता क्षेत्र ३०५
अनुसूची– ७. प्रधानमन्त्री मनमोहन अधिकारीसमक्ष दिएको ज्ञापनपत्र ३०६
अनुसूची– ८. केही सान्दर्भिक तालिकाहरू ३०८

सन्दर्भसामग्री सूची

क. ग्रन्थ तथा कृतिहरू ३१०
ख. पत्रपत्रिकाहरू ३१३
ग. अन्य केही सामग्रीहरू ३१४
घ. साप्ताहिक पत्रिकाहरू ३१५

परिशिस्ट

क. प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ता लिइएका व्यक्तित्वहरू ३१६

तालिका सूची

तालिका १. ट्रेड युनियन आन्दोलनको नीति निर्माणमा महिला २६

तालिका २. अनुसन्धानमा छनोट गरिएका बिषयगत क्षेत्र र ब्यक्तित्वहरु ४५

तालिका ३. नेपाल महिला सङ्घको सङ्गठनात्मक स्वरूप १५२

तालिका ४. अखिल नेपाल महिला सङ्घको सङ्गठनात्मक स्वरूप १५५

तालिका ५. प्रतिनिधि सभा र राष्ट्रिय सभामा महिलाको सङ्ख्या २३७

तालिका ६. वि.सं. २०५६ मा प्रतिनिधि सभामा राजनीतिक दलका उमेद्वार २३८

तालिका ७. वि.सं. २०५६ को प्रतिनिधि सभामा निर्वाचित महिला पुरुष २३९

तालिका ८. राजनीतिक दलका केन्द्रीय समितिमा महिलाको प्रतिनिधित्व २४०

तालिका ९. मन्त्रीपरिषद्मा महिलामन्त्रीहरूको सङ्ख्या २४१

तालिका १०. वि.सं. २०५६/२/३१ सम्मको कूल महिला कर्मचारी सङ्ख्या २४३

तालिका ११. श्रेणिगत कर्मचारी सङ्ख्या २४४

तालिका १२. राजपत्राङ्कित पदहरूमा महिला तथा पुरुष सहभागिता २४५

तालिका १३. नेपालका महिलाहरूको स्थिति २४८

सङ्क्षिप्त रूप

अनेमसङ्घ	–	अखिल नेपाल महिला सङ्घ
अ.ने.म.सङ्घ	–	अखिल नेपाल महिला सङ्घ
अनेरास्ववियु	–	अखिल नेपाल राष्ट्रिय स्वतन्त्र विद्यार्थी युनियन
ने.काँ.	–	नेपाली काँग्रेस
नेकपा (एमाले)	–	नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (एकीकृत मार्क्सवादी लेनिनवादी)
ने.स.पा.	–	नेपाल सद्भावना पार्टी
ने. म. कि. पा.	–	नेपाल मजदुर किसान पार्टी
रा.प्र.पा.	–	राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पाटी
रा.प.	–	राजपत्राङ्कित
के.स.	–	केन्द्रीय समिति
CEDAW	–	Convention of the Elimination of all Forms of Discrimination against Women.
जवज	–	जनताको बहुदलीय जनवाद